

AK, Ayhan, "İmamet ve Risâlet Tasarruflarının Devlet'in Temel Nitelikleri Bakımından Analizi", İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Samsun 2017, Sayı: 3, ss. 43-63.

İMAMET VE RİSÂLET TASARRUFLARININ DEVLETİN TEMEL NİTELİKLERİ BAKIMINDAN ANALİZİ

Yrd. Doç. Dr. Ayhan AK*

Özet: Bu çalışmada, Hz. Peygamber'in imâmet yani devlet başkanlığı vasfına dayalı tasarrufları ile resûl ve tebliğcilik vasfıyla ortaya koyduğu tasarruflarının birbirinden ayrılabilme imkânı ve bu ayrımın din-devlet ayrımına zemin teşkil etme ihtimali ele alınacaktır. Bu bağlamda genel itibarıyla Hz. Peygamber'in tasarruflarına ilişkin tasniflere, özellikle tebliğ ve imâmet tasarrufları çerçevesinde ortaya çıkan değerlendirmelere ve tartışmalara, tebliğ vasfına dayalı tasarruflarla imâmet vasfına dayalı tasarrufları tefrik etmenin güçlüğüne, imâmet vasfına dayalı tasarrufların mümkünse form, değilse mana olarak sonraki asırlara taşınması gerekliliğine değinmek suretiyle dinle devletin ilişki biçimi ve alanına dair çıkarımlar arz edilmek suretiyle konu ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Risalet, İmamet, Devlet, Tasarrufâtü'n-nebî

Imamah and Risalah in Point of Basic Characteristics of the State

Abstract: In this study, It will be focused on the possibility of being separated from each other of the Prophet Mohammad's (sav) decisions which were made as a head of state with his decisions which were made as a Prophet, Communicator and the possibility that this distinction will constitute the basis for the separation of religion and state. In this context, particularly it will be tried to explained; the difficulty of distinguishing the classification of the Prophet's decisions, especially the conclusions and debates that arise within the framework of *communiqué*s and *imamet*, the difficulty of distinguishing the Prophet's decisions based on the quality of *imamet* with the decisions based on the nature of the *communiqué*, the necessity of the tranfering the Prophet's decisions based on İmamet qualification if possible as a form if not in terms of meaning.

Keywords: Risalah, İmamet, State, Tasarrufâtü'n-nebî

Giriş

Bu makalede, Hz. Peygamber'in tasarrufları bağlamında din-devlet ilişkisi meselesi ele alınacak, tasarrufâtü'n-nebî çerçevesinde değerlendirmeler yapıldıktan sonra, imamet ve risalet tasarruflarının birbirinden ayrılabilme imkanı üzerinden din ve devlet ilişkisi tahlil edilecektir.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, akayhan1@gmail.com

1. Hz. Peygamber'in Tasarrufları

İslam hukukunun ilk dönemlerinden bu yana Hz. Peygamber'in tasarruflarını¹ tebliğ, fetva, kaza, imamet, ordu komutanlığı gibi çeşitli başlıklar altında tasnif etme eğilimi var olagelmiş, İslam bilginleri öncelikle Hz. Peygamberin tasarruflarını beşerî olanlar ve nebevî olanlar şeklinde ikiye ayırmışlardır.² Günümüzde de bu konu, araştırmacıların üzerinde yoğunlaştıkları meselelerden biri olmuştur. Çünkü Rasûlullah'ın fiillerinin tasnif edilmek suretiyle ayrıntılı biçimde tetkik edilmesi, naslarla ortaya konan peygamber tasavvurunun neticesidir. Nitekim Kur'an'da belirtilen haliyle Hz. Peygamber, hak ile gönderilendir,³ ilahî yardımla desteklenmiştir,⁴ diğer insanlara örnektir,⁵ doğru yola ulaştırılmıştır,⁶ ilahî gözetim ve koruma altındadır⁷ ve yüksek bir ahlak üzeredir.⁸

Hz. Peygamber'in asıl ve en temel tasarrufu Allah'tan aldığı vahyi insanlara ulaştırmaktır⁹ ki bu, özü itibariyle tebliğ ve teşrî tasarrufu ile dinin insanlara ulaştırılmasıdır. Hz. Peygamber'in mecâzen şâri' (kanun koyucu) olduğu konusunda İslam hukukçuları arasında görüş birliği vardır.¹⁰ Buna bağlı olarak, sünnetin önemi ve kaynaklığı üzerinde hiçbir şüphe bulunmadığı için, klasik literatürde, birçok konu tartışılırken, sünnetin kaynak oluşu tartışma alanına dahi çekilmemiştir.¹¹

Hz. Peygamberin tebliğ vasfı çoğunlukla Kur'an'ın beyanı tarzında olduğu gibi, kimi durumlarda müstakil hüküm getirme biçiminde de ortaya çıkmıştır. Nitekim Rasûlullah (sas) bazen, Yüce Allah'ın kendisi için tayin ettiği sınırlar içerisinde Kur'an'da yer almayan yeni hükümler koymuştur.

Hz. Peygamber'in Hendek savaşı sırasında Gatafanlılarla anlaşmak istemesi üzerine ashabın, bunun vahiy mi yoksa Rasûlullah'ın kendi reyini mi olduğunu sormaları, kimi araştırmacılarca, sahabenin Hz. Peygamber'in

¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Şimşek, *İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

² Bedir, Murteza, *Sünnet: Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajı*, İstanbul: İsam, 2006, 53-54.

³ Bakara 2/119; Nisâ 4/170; Fâtır 35/24.

⁴ Enfal 8/62; Tevbe 9/40; Fetih 48/40.

⁵ Ahzab 33/21.

⁶ Enam 6/161; Yasin 36/4; Zuhruf 43/43; Fetih 48/2.

⁷ Tûr 52/48.

⁸ Kalem 68/4.

⁹ Nahl 16/44, 64.

¹⁰ Devâlibî, Muhammed Ma'ruf, *el-Medhal ilâ 'ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut, yy., 1965, 256-262; Dönmez, İbrahim Kâfi, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerinde Metodolojik Ayrılıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1981), 273.

¹¹ Abdulganî Abdulhâlık, *Hücciyetü's-Sünne*, Mansure: yy, 1997, 245-277.

tebliğ ve imamet gibi tasarrufları arasında ayırım yaptığı, en azından zihinlerinde böyle bir fikrin bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır.¹²

Bu durum, zihinlerde tasarrufat ayırımının varlığına işaret edebilir. Ancak başka bir zaviyeden mesele ele alındığında, ashâbın vahiy bulunmayan konularda Hz. Peygamber'e itaat etme konusunda esnek davrandıkları yönünde bir intibâ ortaya çıkabilir. Halbuki, tarihî vakıya bakıldığında, konuyla ilgili vahiy gelmişse, bunun bağlayıcı bir hüküm olarak uygulandığı; vahyin gelmediği durumlarda istişare sürecinin işletilmesi sûretiyle bir sonuca ulaşılması ve Hz. Peygamber'in muvafakati ile ortaya çıkan sonucun tatbik edildiği açıkça görülür. Ashab, vahiy bulunmayan alanlarda, fikirlerini Hz. Peygamber'e bildirmişler, ancak nihayetinde onun kararına tabî olmuşlardır.

Sünnetin ve Hz. Peygamber'in fiillerinin ehemmiyeti sebebiyle, tarihî süreç içerisinde farklı tasarrufât tasnifleri yapılmıştır. Hz. Peygamber'in tasnifleri konusunda Muhammed Süleyman el-Aşkar'ın onlu,¹³ Arûsî'nin altılı¹⁴ Makdisî'nin (665/1266) beşli¹⁵ taksiminin yanı sıra başka sınıflamaların varlığı da bilinmektedir.

2. Hz. Peygamber'in Baskın Tasarrufu

Hz. Peygamber'in tasarruflarının nitelikleri, yani tebliğ, imâmet, kazâ, irşâd gibi tasarruflar içerisinde hangi grupta yer aldıkları, deliller ve karinelerle bilinebilir. Fakat delil veya karine bulunmadığında Hz. Peygamber'in fiilleri konusunda asıl olan nedir? Bu çerçevede Hz. Peygamber'in baskın tasarrufunun tespiti konusunda literatürdeki tartışmalara bakıldığında görülür ki; Kerhî (340/952), Hz. Peygamber'in fiillerinin hasâise¹⁶ hamlinin asıl olduğunu söylerken; Cessas (370/981) ittibanın asıl, husûsiliğin arızî olduğunu belirtmektedir.¹⁷

¹² Ahmed Yûsuf, "Tasarrufâtü'r-Rasûl bi'l-imâme ve sılatühâ bi't-tesrîi'l-İslâmî", *Havliyyâtü Dâri'l-ulûm*, Kahire, 315.

¹³ Aşkar, Muhammed Süleyman, *Ef'âlü'r-Rasûl ve delâletuhâ ale'l-ahkâmî's-ser'ıyye*, Beyrut, 1996, I, 215.

¹⁴ Arûsî, Muhammed Abdülkadir, *Ef'âlü'r-Rasûl ve delâletuhâ 'ale'l-ahkâm*, Cidde, 1984, 145-185.

¹⁵ Dinî emirlerin ikâmesiyle ilgili imtisali fiiller. Bir beşer olması hasebiyle yaptığı cibillî fiiller. Ona has el-muhtas fih fiiller Hükümleri açıklayıcı nitelikte olanlar beyânî fiiller. Allah'a yaklaşıtrıcı vasıf kastu'l-kurbe taşıyan fiiller. Bkz. Makdisî, Ebû Sâme Şihâbüddîn Abdürrahman, *el-Muhakkak min 'ilmi'l-usûl fi mâ yete'allaku bi-ef'âli'r-rasûl*, Zerka : Dârü'l-Kütübî'l-Eseriyye, 1989, 43-70.

¹⁶ Burada "hasâis" ten kasıt, Hz. Peygamber'in kendine özgü, bağlayıcı olmayan tasarruflarıdır.

¹⁷ Pezdevî, Ebü'l-Hasan Ebü'l-'Usr Fahrülislam Ali b. Muhammed b. Hüseyin, *Kenzü'l-vusûl*, Beyrut, 1994, III, 382; Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1994, III, 215.

Hasâise ve ittibâya hamletme, Hz. Peygamber'in fiilleri konusundaki iki ayrı ucu ifade etmektedir. Bir tarafta Hz. Peygamber'in fiillerinin çoğunu, ona özgü/has fiiller olarak kabul etme, bu suretle söz konusu fiilleri kıyas alanı dışına çıkarma yaklaşımı; diğer tarafta onun bütün fiillerini ittiba alanına dahil etmek suretiyle dinî alanı genişletme anlayışı bulunmaktadır.

Bu çerçevede açıklamalar yapan Gazâlî'ye (505/111) göre Hz. Peygamber'i örnek almak, bütünüyle ona benzemek değildir. Onun bütün fiillerini vücûba hamletmek mümkün olmayacağı gibi, nedbe hamletmek de mümkün olmaz.¹⁸ Kendine has fiilleri olduğu gibi, bağlayıcı nitelikli fiilleri de bulunmaktadır.

Karâfî (684/1285), Hz. Peygamber'in imamet tasarruflarının özel öneme sahip olduğunu vurgulamakta, imâmet vasfına dayalı tasarruflarda dünyevî yaptırımın söz konusu olduğunu belirtmekte;¹⁹ Hz. Peygamber'in baskın tasarrufunun tebliğ olduğunu, ihtilaflı konularda tebliğ tasarrufunun tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir.²⁰

Hz. Peygamber'in fiillerine yönelik tasnifleri bağlayıcılık bakımından ele alan Tilimsanî (771/1370) kurbet (Allah'a yaklaşma) vasfı taşıyan fiillerin bağlayıcı olacağını belirtmiş; ²¹ bu çerçevede değerlendirmeler yapan Hallâf (1956) ise Hz. Peygamber'in tebliğ görevinin yasama, yürütme ve yargı görevlerini kapsadığını ifade etmiştir.²²

Çoğunluğa göre Rasulüllah'ın tasarruflarının baskın yönü tebliğ vasfı olmakla birlikte, bu konuda farklı görüş serdedenler ve tasarruflarının baskın yönünün imâmet olduğunu söyleyenler bulunmaktadır.²³

3. Tebliğ ve İmamet

Hz. Peygamber'in öncelikli görevi, Yüce Allah'ın buyruklarını insanlara ulaştırmak, tebliğ etmektir. Ancak onun tebliğ görevi, aynı zamanda tebliğ edilen esasların tatbikatını da içermektedir. Tebliğ edilen temel prensiplerin uygulanması, irade unsurunun sürece dahline sebep

¹⁸ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994, II, 261-263.

¹⁹ Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. İdris b. Abdîrahim, *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-imâm*, Beyrut: el-Matba'atu'l-İslamiyye, 1995, 105.

²⁰ Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. İdris b. Abdîrahim, *el-Furûk*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003, I, 222.

²¹ Tilimsânî, Ebû Abdillâh es-Şerîf Muhammed b. Ahmed b. Ali, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-furû' ale'l-usûl*, Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2003, 569-583.

²² Hallâf, Abdülvehhab, *İlk Dönem İslâm Hukuku Yasama, Yargı ve Yürütme*, (es-Sülûtâtü's-selâs fi'l-İslâm: et-Tesrî', el-kazâ, et-tenfiz, çev. Abdülhadi Timurtas), İstanbul: Pınar Yayınları, 2006, 34.

²³ Kal'a, Fuad Hasenî, *Makâsıdu tasarrufâtî'r-Rasûl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006, 13.

olmakta, dolayısıyla kaçınılmaz olarak Hz. Peygamber'in rehberliğini zorunlu kılmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'in peygamberlik yönü, batıdaki ferdî manevî hayatın düzenlenmesine odaklı peygamber anlayışından farklı olarak, gerek ferdî gerekse sosyal hayatı muhtevî niteliktedir.²⁴

Her ne kadar metlûv vahiyde (Kur'an'da) Hz. Peygamber'e doğrudan devlet kurma görevi veren bir ayet bulunmasa da, Medine Devleti, gayri metlûv vahiy olarak Hz. Peygamber'e devlet tesis etme vazifesinin verildiğinin nişanesidir. Nitekim onun sosyal hayattaki rolü, dinî olduğu kadar siyasî bir içerik taşımaktaydı ve otoritesi bu alanlarda da kabul edilmekteydi.²⁵ Nitekim Hz. Peygamber'in siyasî otoritesinin, sonraki gelişmelerle tartışmasız hale gelişi, tarihen sabit bir vakiadır.²⁶

İslam'ın teşrîf hükümler içermesi ve bunların tenfizî bir gücü gerektirmesi ve buna ilave olarak Medine'de bir hukuk nizamının kurulmuş olması kat'î surette bir devlet ihtiyacının var olduğunu göstermektedir. Nitekim Kur'an'da devlet kurmaya işaret niteliğinde birçok nass bulunmaktadır ve Hz. Peygamber farklı şehirlerde valiler görevlendirmek suretiyle bu görevini yerine getirmiştir. Bunlar İslam'da devletin gerekliliğini gösteren delillerdir.²⁷

Vâkıânın da şehâdet ettiği üzere, sosyal hayatı ihtiva eden rehberlik vazifesi, Medine'de devlet başkanlığı olarak tezâhür etmiştir. Hz. Aişe'nin vurguladığı gibi, Hz. Peygamber'in, yaşayan Kur'an²⁸ oluşundan hareketle ayetlerde devlet yönetimiyle ilgili olarak ortaya konan hakikatler belirleyici olacaktır.

Bu perspektifle bakıldığında, Hz. Peygamber'in tasarruflarının temel belirleyeni olan ve bir nevi anayasa rolü gördüğü anlaşılan²⁹ Kur'an'da devlet idaresiyle (imâmetle) ilgili olarak, emanetin ehline verilmesi,³⁰ insanlar arasında adaletle hükmetme,³¹ meşveret³² gibi genel prensipler yer almaktadır.

²⁴ Özel, Ahmet, *Hz. Muhammed'in Önderliğinde Siyaset ve İş Hayatı*, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2007, 15.

²⁵ Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 25.

²⁶ Aydın, Mehmet Akif, "Anayasa", *DİA*, III, 153-154; Dönmez, İbrahim Kafi, "Muhammed", *DİA*, XXX, 443.

²⁷ İbn Âşur, Muhammed Tahir, *Usûlü'n-Nizâmî'l-İçtimâî fi'l-İslâm*, Amman: Dârü'n-Nefâis, 2001, 325.

²⁸ Müslim, *Müsfirîn*, 139.

²⁹ Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 154.

³⁰ Nisâ 4/58.

³¹ Nahl 16/90.

Ayrıca adil devlet başkanını öven,³³ zalim devlet başkanını yeren,³⁴ masiyeti emretmediği sürece devlet başkanına itaatın gerekliliğini vurgulayan³⁵ hadisler bulunmaktadır.

Bu yönüyle Hz. Peygamber'in yalnızca ferdî manevî hayatı düzenlemekle görevlendirilmiş olduğu söylenemez. Toplumu düzenleme görevinden dolayıdır ki Hz. Peygamber ebedî ve evrensel ilkeler doğrultusunda yönlendirilmekle birlikte yerel ve tarihsel unsurlar da içeren yöntem ve çözümlerle İslam toplumunu organize etmiş, devlet başkanlığı görevini yerine getirmiştir.

Ganimetlerin taksimi, madenler üzerinde iktâ uygulaması, vali ve kadıların tayini, gayri Müslimlerle anlaşmalar yapılması, ordunun komutası, hadlerin uygulanması ve isyancıların cezalandırılması, Hz. Peygamber'in imâmet vasfına bağlı tasarrufları olarak zikredilebilir.³⁶

Ayrıca ibadetler alanında hacda remel,³⁷ zekatta mukadderâtın tespiti³⁸ müellefei kulûba pay verilmesi,³⁹ kurban etlerinin tüketiminin bayram günleri ile sınırlandırılması⁴⁰ gibi uygulamalar da Hz. Peygamber'in

³² Şûrâ 42/38.

³³ Müslim, Zekat, 91.

³⁴ Buhârî, Cuma, 11.

³⁵ Müslim, İmâre, 4.

³⁶ Karâfî, *el-Furûk*, I, 221-222.

³⁷ Hz. Ömer, remel uygulamasının inkarcılara karşı güçlü görünmek için yapıldığını, artık onların helak olduğunu, Müslümanların güçlendiğini, ancak Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu bir uygulamanın terk edilemeyeceğini belirtmiştir. Bkz. Buhârî, Hacc, 57. Buradan hak etle, bazı araştırmacılar, remel uygulamasının, Hz. Peygamber'in imâmet vasfına dayalı bir tasarruf olduğunu söylemişlerdir. Bkz. Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981, 70.

³⁸ Mukadderat hükümlerinden Hz. Peygamber'in imamet vasfına dayalı olarak bazı tercihlerde bulunduğu ve takdir yetkisini kullandığı belirtilmektedir. Nitekim Karadavî, atların zekatı konusunun imâmet vasfına dayalı bir tasarruf olduğu yönündeki ifadelerle yer vermekte, mukadderâtın sonraki idarecilerin takdirine bırakılmış meseleler olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Karadavî, Yusuf, *es-Sünne masdaran li'l-ma'rife ve'l-hadâra*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998, 59-61.

³⁹ Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir döneminde, devletin malî işlerine bakıyordu. Bu görevi çerçevesinde, müellefe-i kulûba pay vermedi. Bu durum da, Hz. Peygamber'in müellefei kulûba pay vermesinin, onun devlet başkanlığı vasfına dayalı tasarrufu olduğu şeklinde yorumlanmış, aksi olsaydı, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'e peygambere muhalif davranmasının mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 159-161. Nitekim bazı araştırmacılar, zekat ibadetinin yerine getirilmesiyle ilgili meselelerin devlet başkanının takdirine bırakıldığı kanaatindedirler. Bkz. Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Kitâbü'l-Emvâl*, Beyrut: Dârü'l-Hadâse, 1988, 692-693.

⁴⁰ Hz. Peygamber ilk olarak kurban etlerinin üç gün içerisinde bitirilmesini emretmiş (bkz. Buhârî, Edâhî, 16) ancak daha sonra, bu sınırlamayı kaldırmıştır. (bkz. Müslim Edâhî, 28.)

imâmet vasfıyla ortaya koyduğu tasarruflar bağlamında ele alınmış, değerlendirilmiştir. Nitekim ibadetler alanında dahi, illet ve maslahata bağlı olması durumunda bazı konular Hz. Peygamber'in rey ve içtihadına bırakılmıştır.⁴¹

Hz. Peygamber Medine'de ilk İslam devletinin fertlerine manevî sorumluluğun yanı sıra, hukukî düzlemde de sorumluluklar yüklemiş, yeri geldiğinde yaptırımlar uygulamıştır. Akabe biatları sırasında, gelen gruplar için reisler belirlemesi, Medine'de Anayasa nitelikli vesikanın yazılması⁴² ve Rasûlüllâh'ın ordu komutanı ve üst yargı mercii olarak kabul edilmesi özü itibariyle, devlet yönetimine/imâmet vasfına ilişkin meselelerdir. Zina cezası olarak bekar için 100 sopa, evliler için recm cezasının uygulanması, zina eden bekarın ilave ceza olarak sürgün edilmesi,⁴³ mürtedin öldürülmesi⁴⁴ gibi uygulamalar Hz. Peygamber emirleriyle gerçekleştirilmiştir.

Hz. Peygamber döneminde yürütmeyeyle ilgili Kabe'nin idaresi, hac organizasyonu, din eğitimi, yargı hizmetleri, zekatların toplanması, mirasın taksimi, hapisane işlerinin sürdürülmesi, hadlerin uygulanması gibi birçok görev bulunmaktaydı ve Hz. Peygamber bu konularda sahabeden yardım almaktaydı. Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen valiler, görev alanlarının muhafazası, yargılama süreçlerinin işletilmesi, zekatların toplanması, cezaların infazı gibi konularda sorumlu idiler. Hz. Peygamber bu görevlerden bir kısmı için valilerin dışında başka görevliler de tayin etmiştir.⁴⁵

Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı vasfı ile ortaya koyduğu uygulamalar, tebliğ tasarrufu olarak yaptıklarından farklı değerlendirilmiş, bunlar üzerinde muhtelif yorumlar yapılmıştır. İslam'da devlet başkanına geniş yetki alanı tanınmasından⁴⁶ hareketle mürtedin, zina edenin cezası, diyet miktarı, ganimetler, ölü arazinin ihyâsı, himâ tesisi gibi konular

Bunlar, genel teşrî değil, devlet başkanlığı vasfına dayalı tasarruflar olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara: Diyanet Yayınları, 2000, 296-297.

⁴¹ Şelebî, Muhammed Mustafa, *el-Fıkhü'l-İslâmî beyne'l-misâliyye ve'l-vâkı'ıyye*, Beyrut: ed-Dâri'l-Câmiiyye, 1982, 154-155.

⁴² Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi* (çev. Salih Tuğ), Ankara: İrfan Yayınevi, 2003, II, 188-210.

⁴³ Buharî, Hudûd, 21.

⁴⁴ Ebu Dâvud, Hudûd, 1.

⁴⁵ Hallâf, *Yasama*, 39.

⁴⁶ Ebu Zehra, Muhammed, *el-Ukûbe: el-Cerime ve'l-'ukûbe fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, ty, 75-82.

sonraki dönemlerde devlet başkanının yetki alanı çerçevesinde ele alınmıştır.

Bazı araştırmacılar, mürtedin cezasının devlet başkanının takdirine kaldığını, Hz. Peygamber'in tasarrufunun, onun devlet başkanlığı vasfına dayalı olarak gerçekleştiğini ve günümüz şartlarında, söz konusu tasarrufun bağlayıcı olmadığını ifade etmektedirler.⁴⁷

Diyet konusunda hür-köle, erkek-kadın, müslim-gayrimüslim ayrımının bulunmadığını söyleyen Ebu Zehra, Hz. Peygamber'in, kendi döneminin şartlarına göre diyet miktarını belirlediğini ve bu miktarların belirlenmesinin, devlet başkanının yetki alanında olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ Bu çerçevede, sonraki dönemlerde, şartlar gereğince yeni diyet miktarları belirleyen devlet başkanlarının, Hz. Peygamber'in uygulamasının dışına çıkmış olmayacakları, bu tasarruflarının, riyaset görevlerinin gereği olarak yerine getirilmiş olacağı vurgulanmaktadır.⁴⁹

Hz. Peygamber'in kayıp develeri lukâta hükmüne dâhil etmemesine karşılık, Hz. Osman, maslahat gereği, insanların mallarını güvence altına almak için, kendi döneminde bunları lukâta hükmüne dahil etmiştir.⁵⁰

Hz. Peygamber'in uluslararası hukuk alanındaki devlet başkanlığı tasarrufları bağlamında⁵¹ savaş hukuku çerçevesinde ganimetler meselesi tartışılmış, "Savaşta düşmanı öldüren, onun üzerinden çıkan eşyaya sahip olur."⁵² şeklindeki hadis konusunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır.

Hz. Peygamber'in, ayetten⁵³ istisna ederek ortaya koyduğu seleb uygulaması konusunda Ebu Hanife (150/767), savaş devam ederken, teşvik amaçlı böyle bir uygulamanın yapılabileceğini, ancak devlet başkanın savaş sonrasında herhangi bir şahsa özel pay vermesinin ancak, devletin hissesinden mümkün olabileceğini söyler. Ebu Yusuf ise ganimet toplandıktan sonra kimseye özel pay verilemeyeceği görüşündedir.⁵⁴ Hanefiler Hz. Peygamber'in fethedilen araziler konusundaki uygulamalarını, devlet başkanlığı tasarrufu olarak değerlendirirler.

⁴⁷ Avvâ, Muhammed Selîm, *Fî usûli'n-nizâmi'l-cinâiyyi'l-İslâmî*, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983, 162-164.

⁴⁸ Ebu Zehra, *el-Cerime ve'l-'ukûbe*, 572.

⁴⁹ Ahmed Yusuf, "Tasarrufâtü'r-Rasûl", 313.

⁵⁰ Köse, Saffet, "Lukâta", *DîA*, XXVII, 224-225.

⁵¹ Ahmed Yusuf, "Tasarrufâtü'r-Rasûl", 313.

⁵² Buhârî, Humus, 18.

⁵³ Enfal 8/41.

⁵⁴ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim b. Habîb el-Ensârî, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire, 1396, 214.

Fethedilen araziler ganimet olarak taksim edilebileceği gibi, harac arazisi olarak sahiplerinde de bırakılabilir.⁵⁵

Şâfiî, devlet başkanının izni olmaksızın, ganimet toplamak için savaşa çıkılmasını hoş karşılamamaktadır.⁵⁶ Nitekim Şâfiîler Hz. Peygamber'in fethedilen arazilerle ilgili uygulamasının risalet tasarrufu olduğunu ve arazilerin beşte dördünün savaşa katılanlara dağıtılması gerektiğini ifade ederler.⁵⁷

Şâfiî, mevât arazilerin ihyâsı konusunda Hz. Peygamber'in ifadesinin⁵⁸ tebliğ vasfına dayalı tasarrufu olduğu ve bir araziye ihya edip tarım için kullanılabilir hale getirenin ona sahip olacağı kanaatindedir.⁵⁹ Buna mukabil Hanefî mezhebinde, ihyâ ile araziye malik olmanın, devlet başkanın iznine bağlı olduğu, bu konudaki hadisin imâmet vasfına dayalı olduğu görüşü benimsenmiştir. Ancak Karafî, Hz. Peygamber'in baskın tasarrufunun tebliğ olduğu gerekçesiyle, mevât arazilerin ihyası örneğindeki gibi ihtilafli konularda tebliğ tasarrufunun tercih edilmesi gerektiği kanaatindedir.⁶⁰

Burada himâ yani, özel mülk olmayan bir arazinin kamu yararına tahsisi meselesine de değinmek gerekir. Nitekim Hz. Peygamber himâ yetkisinin Allah'a ve rasûlüne ait olduğunu bildirmiştir.⁶¹ Hz. Peygamber Medine'de bazı yerleri himâ olarak kamu yararına tahsis etmiştir. Ulemâ bu tür uygulamaların, Hz. Peygamber'in imâmet vasfının gereği olduğu kanaatindedirler. Bu sebeple, daha önce kamu yararına tahsis edilen yerler, sonraki devlet başkanları tarafından maslahat gereğince değiştirilebilir.⁶²

Hz. Peygamber devlet başkanı olarak iktisadi düzenlemeler çerçevesinde tedbirler almıştır.⁶³ Elbette iktisadî düzenlemelerin bir sabit bir de değişken yönü bulunmaktadır ve Hz. Peygamber'in iktisadî düzlemdeki tasarruflarının bir kısmı sabit alana işaret ederken; bir kısmı değişken alana

⁵⁵ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 38.

⁵⁶ Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, Mansûre: Dâru'l-Yakîn, 2001, IX, 233-235.

⁵⁷ Biltâcî, Muhammed, *Menhecü Ömer fi't-tesrî:Dirâse müstev'abe li-fikhi Ömer ve tanzîmâtih*, Kahire: Dârü's-Selâm, 2002, 134-140.

⁵⁸ "Ölü bir araziye ihya eden, ona sahip olur." Buharî, *Ahkâm*, 20.

⁵⁹ Şâfiî, *el-Ümm*, VIII, 636-640.

⁶⁰ Karafî, *el-Furûk*, I, 222.

⁶¹ Buharî, *Cihat*, 146.

⁶² Sevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min 'ilmi'l-usûl*, Kahire: Dâru's-selâm, 1998, IV, 224-227.

⁶³ Sağlam sikkelerin kırılmasını yasaklaması gibi. Bkz. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed es-Şeybânî, *el-Müsned*, İstanbul: 1992, III, 419.

ilişkindir.⁶⁴ Yalnız burada dikkat edilmesi gereken, Hz. Peygamber'in tasarruflarını tasnif ederken, bunları tebliğ tasarrufu alanı dışına çekme eğiliminden uzak durmaktır. Çünkü onun tasarrufları içerisinde baskın olanı, tebliğdir.

Yukarıdaki örnekler ve tartışmalar ekseninde görüldüğü üzere, İslam bilginleri imâmeti, yani devlet başkanlığını, nübüvvetin olmazsa olmaz şartı saymamışlar; Hz. Peygamber'in devlet başkanı sıfatıyla yaptığı tasarrufları ayrı bir statüde değerlendirmişlerdir.⁶⁵ Nitekim Dihlevî, Hz. Peygamber'in imâmet vasfına dayalı tasarruflarını ümmeti bağlayıcı teşrîler olarak değil, cüz'î maslahatlara yönelik uygulamalar olarak tasvir etmiştir.⁶⁶ Fakat bu ifadeler, Hz. Peygamber'in imâmet vasfıyla ortaya koyduğu tasarrufların bütünüyle bağlayıcılık alanı dışında bulunduğu şekilden anlaşılmalıdır.

Tebliğ tasarrufu ile imamet tasarrufu arasındaki ilişki analiz edildiğinde, tebliğ tasarrufunun küllî ve umumî nitelikli olduğu, imamet tasarrufunun ise özel (has) nitelik taşıma ihtimalinin bulunduğu görülebilir.⁶⁷ Ancak Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı (imâmet) bağlamındaki tasarruflarını, tebliğ tasarrufundan bütünüyle ayrı olarak düşünmek mümkün değildir.

Hz. Peygamber, zulüm ve heveslere uyma gibi keyfî yönetim tarzının ifadesi olarak algılanması sebebiyle⁶⁸ kendisinin "melik" olarak nitelendirilmesine izin vermemiştir.⁶⁹

Hz. Peygamber'in devlet başkanlığının nasslardaki görünüşleri ve ortaya konan bunca örnekten sonra, onun devlet başkanı olarak nitelendirilmesini şüphe alanına taşımanın geçerli bir gerekçesini bulmak mümkün değildir. Nitekim Medine vesikası, Hz. Peygamber'in otoritesinin ve devlet başkanlığının kabul edildiğinin açık delillerinden biridir.⁷⁰

⁶⁴ Ensârî, İbrâhîm Hâmid, *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm*, Kahire: Matbaatu Dâri'l-Beyân, 1980, 8-10; Sadr, M. Bâkir, *İktisâdunâ: Gâyetü'l-fikr fi usulî'l-fikh*, Beyrut: Dâru't-Ta'âruf, t.y., 379.

⁶⁵ Bardakoğlu, Ali, "Teorik Açıdan İslam ve Demokrasi: Yasama", *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu-1998* (haz. Ömer Turan), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 361-363.

⁶⁶ Dihlevî, Sâh Veliyyullah, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, Beyrut: İz Yayıncılık, 2001, I, 240-241.

⁶⁷ Şâtîbî, Ebû İshak İbrâhîm b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât: İslâmî ilimler Metodolojisi* (çev. Mehmet Erdoğan), İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, II, 244-245.

⁶⁸ İbn Âşur, Muhammed Tahir, *Usûlün'n-nizâmî'l-ictimâ'î fi'l-İslâm*, Amman: 2001, 326.

⁶⁹ İbn Mâce, Et'ime, 30.

⁷⁰ Siddiqui, Mohammd Yasin Mazhar, *Organisation of Government under the Prophet*, Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1987, 15.

4. Tebliğ-İmâmet Ayırımının Güçlüğü

Tarihî süreçte ulemâ Hz. Peygamber'in tasarruflarını çeşitli başlıklar altında ele alıp değerlendirmişlerdir. Ancak bu tasarrufları açık bir biçimde birbirinden ayırmak ve belli gruplara dâhil etmek her zaman için subjektif bir faaliyet olacak ve bu konuda objektif bir kriterden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Her ne kadar genel manada, bu tasarrufları birbirinden ayırmada kullanılabilecek bazı karînelerin bulunduğu⁷¹ ve bazı uygulamaların devlet başkanlığı vasfına dayalı olduğu konusunda ittifakın var olduğu⁷² ifade ediliyorsa da söz konusu teorik yargıyı pratiğe aktaran bir yaklaşım ortaya konulmamıştır. Örneğin tahvil-i kible, birincil olarak ibadetler alanı ve tebliğ tasarrufuyla ilgilidir. Ancak kiblenin değişmesi başka bir bakış açısıyla siyasî ve ekonomik anlamlar taşımakta, yönetimle ilgili bir yapı arz etmektedir. Çünkü Mescid-i Haram'ın kible olarak tayini, Mekke'nin fethini zorunlu kılıyordu.⁷³

Daha önce ifade edilen ganimetlerin dağıtımı, mevat arazilerin ihyası, kamulaştırma (himâ tesisi) gibi konularda Hz. Peygamber'in hangi vasıfla tasarrufta bulunduğu noktasında mezhepler arasında ihtilaflar bulunmakta; bir mezhebin tebliğe hamlettiği mesele, başka bir mezhep tarafından imâmet vasfına dayalı tasarruf olarak nitelendirilmektedir.

Yüce Allah'ın inananlar için en güzel örnek olarak nitelendirmesi ve övmesi, Hz. Peygamber'in tasarruflarının, genel tavır itibarıyla, ittibâ alanından çıkarma değil, ittibâ alanına çekme fikriyle karşılanmasını gerektirmektedir. Nitekim Yüce Allah, elçisine itaat edilmesini talep etmektedir.⁷⁴ Hz. Peygamber'in tasarruflarının değerini ortaya koyan hakikat de Yüce Allah'ın, Rasûlüne itaat emridir. Diğer yandan Kur'an, Hz. Peygamber'e itaati emrederken, risâletle devlet başkanlığı ve ordu komutanlığı görevleri arasında bir ayırım yapmamıştır. Sonraki dönemlerde de imamet, tebliğ ve diğer tasarruflar arasındaki ayırımın bağlayıcılık çerçevesinde ele alındığını ve bağlayıcılık açısından tasarruflar arasında fark gözetildiğini ortaya koyan güçlü deliller bulunmamaktadır.⁷⁵

Kimi çalışmalarda, Hz. Peygamber'in imam (devlet başkanı) olarak ortaya koyduğu tasarruflarının yalnızca o dönem için geçerli olduğu, sonraki dönemlerde gelen devlet başkanlarının aynı konularda farklı

⁷¹ Hayreddin Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002, II, 359.

⁷² Karafî, *el-Furûk*, I, 221.

⁷³ Câbirî, Muhammed Abid, *el-Aklü's-siyâsiyyü'l-Arabî*, Beyrut: el-Merkezü's-Sekafiyî'l-Arabî, 2004, 59.

⁷⁴ Âli İmran 3/32; Nisâ 4/13, 59; Enfal 8/20; Nur 24/52; Ahzab 33/71.

⁷⁵ Bardakoğlu, Ali, "İslam", *DİA*, XXIII, 21.

kararlar verebilecekleri belirtilmektedir. Bu anlayışa göre Hz. Peygamber'in devlet başkanı olarak ortaya koyduğu tasarrufların içerik ve değeri, tebliğ tasarrufundan farklıdır; onun devlet başkanlığı tasarrufları ile tebliğ tasarrufları arasında ayrılmaz bir birliktelik bulunmamaktadır ve klasik literatürde yaygınlık kazanan görüş de budur.⁷⁶ Ancak literatürdeki yaygın görüşün bu yönde olduğunu söylemenin, mantikî tutarlılığı ve izahı yoktur. Çünkü bütün açıklığıyla Hz. Peygamber'in imamet ve tebliğ tasarrufları tasnif edilmemiştir ve böyle bir tasnife müsait değildir.

Nitekim imâmetle tebliğin bağlayıcılık bakımından farklı olduğunu söylemenin, Müslümanlara katkısı ve pratik değeri bulunmamaktadır. İmâmet-tebliğ ayrımında imâmet vasfına dayalı tasarrufları bağlayıcılık alanı dışına çekenler, örfle, ta'lille, makâsîd-vesâil ayrımıyla tebliğ kapsamındaki tasarrufların önemli bir kısmını da bağlayıcılık alanı dışına taşımaktadırlar. Neticede bu anlayış, sünneti din alanının dışına çıkarmaya varmaktadır.

Günümüzde Müslümanların yaşadıkları vahim tabloların sebebi, Hz. Peygamber'in devlet başkanı vasfıyla yaptığı tasarruflarına bağlılık değildir. Osmanlı'nın en güçlü dönemleri, padişahın, karşılaşılan sorunları ve çözüm seçeneklerini şeyhülislamın onayından geçirdiği dönemlerdir. Acaba Osmanlı'nın zirvede bulunduğu, cihan devleti olduğu dönemlerde padişahlar, kendilerinin devlet başkanı olduklarını düşünerek, hangi tasarrufları için cevâz-ı şer'îyi sorgulama ihtiyacı hissetmemişlerdir?⁷⁷ Dolayısıyla, Müslümanlara Hıristiyan din ve devlet algısını, İslâmî bir algı gibi sunmanın etik tutarlılığı ve bilimsel geçerliliği bulunmamaktadır.

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in tasarruflarının tasnifinin bağlayıcılık açısından yapılmadığının müdellel örneklerinden birisi, Bedir esirleri meselesidir. Hz. Peygamber'in Bedir esirleri konusunda sahabe ile istişare etmesi, imamet-nübüvvet ayrımını "bağlayıcılık" çerçevesine oturtmak isteyenlerin yaklaşımlarını çürütür mahiyettedir. Çünkü bu faliyet, imâmet vasfına dayalı ise, nübüvvetle ilgili değilse ve bundan dolayı da bağlayıcılık vasfı yoksa; Allah (c.c.) Hz. Peygamber'i ayetle niçin uyarmıştır? Konu hakkında ayetin varit olması, bu tasarrufu bağlayıcı olarak nitelendirmek için yeterlidir. Buna göre, Bedir esirleri konusunda nazil olan

⁷⁶ Apaydın, Hacı Yunus, "Siyasal Hayat", *İlmihal II (İslam ve Toplum)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, 294.

⁷⁷ Burada "adet hukuku" meselesi akla gelebilir. Ancak bu, farklı bir çerçevede ele alınması gereken bir konudur.

ayet,⁷⁸ imamet-tebliğ ayrımının bağlayıcılık kapsamında yapılmadığının en önemli delillerinden birisidir.

Ancak bu, Hz. Peygamber'in imâmet vasfıyla yaptığı bütün tasarruflarının aynıyla sonraki asırlarda bağlayıcı olacağı anlamına gelmez. Elbette ki aynıyla bağlayıcı olanlar bulunacağı gibi, manasıyla bağlayıcı olan ve bağlayıcı olmayan tasarruflar da bulunacaktır. Hz. Peygamber'in devlet başkanı olarak yaşadığı dönemin şartlarına uygun idarî tasarruflarda bulunması olağan bir durumdur. Bunların bir kısmının, onun, şartlara özgü çözümleri olduğu kabul edilebilir. Ancak Hz. Peygamber'in devlet başkanı olarak, sonraki asırlarda da geçerli olmak üzere devlet yönetimine ilişkin kurallar, genel ilkeler koyamayacağını ihtiva eder tarzda, onun imâmet vasfına dayalı bütün tasarruflarının bağlayıcı olmadığını söylemek İslam'ın peygamber tasavvuru ile örtüşmez. Çünkü Hz. Peygamber idare ve iktisat dahil, hayatın bütün alanlarına ilişkin yerel çözümler ortaya koyabileceği gibi evrensel, ebedî çözümler de ortaya koyabilir. İslam'ın ebedî çözümlerini bir veya birkaç alana hasretmenin şer'î ve aklî geçerli gerekçesi yoktur.

5. İmâmet Tasarruflarının Form ve Mana Olarak Aktarımı

Gerçek kişiler olan insanların hayatlarının bütün alanlarına müdahale eden İslam'ın, Uluslararası hukukun kişileri olan devletlerin herhangi bir yapılanma birimlerini müdahale alanı dışında tutması düşünülemez. Ancak İslam hukuku kimi problemlere tikel çözümler getirirken; kimi problemlere tümel çözümler getirmektedir. Müslüman devlet başkanları, Rasulüallah'ın olaya özgü çözümlerinin içeriğinde var olan ilkeye ve İslam'ın ruhuna göre çözümler ortaya koymak zorundadırlar. Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı sıfatıyla ortaya koyduğu tasarrufların bir kısmı bağlayıcı tikel çözümler olarak ele alınmasa bile, bağlayıcı tümel çözümler olarak ele alınmalı ve böylece insanlar devlet bünyesini yapılındırmalıdır.

Bu tasavvur çerçevesinde, ön kabul olarak, Hz. Peygamber'in devlet başkanı olarak yaptığı tasarruflarının, çağın şartları ve ihtiyaçlarına göre gerçekleştirilmiş, zaman ve mekanla sınırlı uygulamalar olduğunu belirtmek isabetli görülmemelidir. Aynı şekilde, "Hz. Peygamber'in, siyasî meselelerin çözümü için, bütün çağlarda sabit ve geçerli olma iddiası taşıyan katı bir form ve yönetim yapısı ortaya koymadığı, şartlara göre esneklik taşıyan

⁷⁸ Hiçbir peygamberin, yeryüzünde ağır basmadıkça (kesin zafere ulaşip üstün gelmedikçe) esirleri olması layık değildir. Siz dünya malını istersiniz, oysa Allah ahireti kazanmanızı murad eder. Allah azizdir, hakimdir. Eğer Allah'tan bir yazı (hüküm) bulunma/sa idi aldığımız fidyeden dolayı size mutlaka büyük bir azab dokunurdu. Enfal 8/67-68.

dinamik yönetim anlayışının ilkelerini bıraktığı” yönündeki yaklaşım⁷⁹ da Müslüman perspektifi ile bakıldığında tasavvur hatası içermektedir Çünkü burada “siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz” bildirim genellenmeye çalışılmıştır. Böyle bir anlayışla, siyasal alanda “geçerli olma iddiası taşımayan, silik formlar” ortaya koyan peygamber tasavvurunun, hayatın diğer alanlarında da etkinleştirilmesi kuvvetle muhtemeldir. Bunun uzantısı olarak, nebevî formların yerini, nebevî olduğu iddia edilen beşerî ilkelerin alması kaçınılmaz hale gelir.

Halbuki Hz. Peygamber’in yalnızca devlet başkanlığı tasarrufunda değil, bütün tasarruflarında asıl olan, onun uygulamalarının form olarak günümüze aktarılmasıdır. Ancak Hz. Peygamber’in ortaya koyduğu uygulama formunun aktarımı imkansız ise, o durumda, söz konusu formun ihtiva ettiği mananın en geniş ve etkin biçimiyle sonraki çağlara aktarımı esastır.

Nitekim Savaş halinde stratejik planlar yapmak, elbette devlet başkanlığı vasfına dayalı bir tasarruftur. Ancak bunun, dinî bir içerik olarak kabul edilmesini engelleyen güçlü bir gerekçe bulunmamaktadır. Bu tür stratejik adımlar, nihâyetinde, dinin temel gayelerinden olan “i’lâyı kelimetullah” esasına dayanmaktadır. Amaç dinî ise, ona götüren araçlar da tabî olara dinîlik vasfıyla nitelendirilecektir. Meseleyi günümüze taşırsak, herhangi bir Müslüman devlet başkanının, Allah’ın adını yüceltme mefkûresi ile hareket ederken, gerekli tedbirleri alması ve stratejik planlamaları yapması gerekir. Eğer devlet başkanı, mümkün ve muhtemel ittifakları yapmayıp, Müslümanlara bir hezimet yaşatırsa, Hendek’te Hz. Peygamber’in Gatafanlılarla anlaşma yapmak istemesi suretiyle ortaya çıkan “nebevî manâ”ya muhalefet etmiş olur ki; bu sorumluluk gerektirir.

Zira Kur’an’da “Allâh’ın boyası! Allâh boyası ile boyanmış olmaktan güzel ne olabilir!...”⁸⁰ buyrulmak sûretiyle, form aktarımının mümkün olmadığı durumlarda, mana aktarımının gerekliliği vurgulanmaktadır. Nitekim İbn Abbas “Allah’ın boyası” ifadesiyle “Allah’ın dininin”⁸¹ kastedildiğini belirtmektedir. Taberî, bu ifade ile İslam’ın kastedildiğini söyledikten sonra, Hıristiyanlıkta, aslî günahla dünyaya geldiklerine

⁷⁹ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 215.

⁸⁰ Bakara 2/138.

⁸¹ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-azîm*, yy.: Dâru Tayyibe, 1999, I, 450.

inandıkları çocukları kilisede özel su ile vaftiz etmelerinin “Hıristiyanlığın boyası ile boyanmak” olduğunu ifade etmektedir.⁸²

Devlet formeldir, şeklidir, kurallar bütünüdür. Meseleye bu zaviyeden bakıldığında, boyanın elbiseye renk vermesi gibi,⁸³ Allah’ın boyası olan İslam da devlete rengini vermeli, kurallar ruhunu İslam’dan almalıdır. İmâmet tasarruflarının mana olarak aktarımıyla kastedilen de budur.

Hz. Peygamber’in devlet başkanlığı tasarruflarının mümkünse form olarak, o mümkün değilse mana olarak günümüze aktarılması, dinin hayattaki maksimizasyonudur. Ancak Abdulkerim Suruş dinin minimize edilmesini, toplum hayatına mümkün olan en az seviyede müdahil olmasını savunmak suretiyle⁸⁴ İslam’ın tabiatıyla muvafık olmayan bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber’in katı bir form ve yönetim yapısı ortaya koymayıp, devlet idaresine ilişkin genel prensipleri yoğun olarak vurgulaması elbette ki kendisinden sonraki devlet başkanları için bir serbest alan oluşturmuştur. Ancak İslam’ın beşer iradesine yasamada sınırlı olsa da yürütme ve yargıda geniş bir yetki alanı açması, beşerî anlayış ve çabaya büyük bir inisiyatif bırakması,⁸⁵ Hz. Peygamber’in devlet yönetimi alanında ortaya koyduğu formların imkanlar ölçüsünde sonraki devirlere aktarımının gerekçesi olarak algılanmalıdır. Çünkü yönetim alanında yoğun olarak genel ilkeleri vurgulayan Rasûlüllah’ın, sınırlı düzeyde ortaya koyduğu formlar, bunların önemini ve sonraki çağlara aktarılmasının gerekliliğini gösterir.

Kur’an’da ve sünnette, kamu hukukunun alt dallarıyla, özellikle de devlet yönetimiyle ilgili olarak, adalet ve meşveret gibi temel ilkelere yoğun olarak vurgu yapılmasına karşılık, günümüze taşınması gereken formal çözümlemelerin fazla yer almamasını, devlet mefhumunun tarihi süreçteki değişim seyriyle birlikte de düşünmek gerekir. Nitekim devlet mefhumunun Hz. Peygamber dönemindeki içeriği ile tarihi süreçte değişen içeriği gözden kaçırılmamalıdır. Günümüzde de devlet mefhumunun oldukça farklılaşması, devletlerarası siyasî birlikteliklerin tesis edilmesi ve uluslar arası kuruluşların ortaya çıkışı, evrensel olan, tüm zamanlara ve mekânlara

⁸² Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Galib Ebu Cafer et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000, III, 117.

⁸³ Muhyissünne Ebu Muhamed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. El-Ferrâ el-Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut :Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, I, 173.

⁸⁴ Sürûs, Abdulkerim, *Maksimum ve Minimum Din* (çev. Yasin Demirkıran), Ankara: 2002, 11-12.

⁸⁵ Apaydın, “Siyasal Hayat”, *İlmihal*, II, 296.

hitap eden İslam'ın, bir dönemin devlet algısı paralelinde beyanlarda bulunması, onun evrenselliğiyle çelişik olarak görülebilir.

Nitekim ilahî iradeye aykırılık taşımamak şartıyla adalet ve maslahat dengesine dayalı bir meşruiyet anlayışı⁸⁶ çerçevesinde hareket edilmesi, temel ilkelerden biri olarak benimsenmelidir.

6. İslam Hukuku Perspektifiyle Din-Devlet Ayrımının İmkânsızlığı

Din, devletle ilgili temel kuralları ortaya koyar, devlet de bu kurallar çerçevesinde insanların haklarını korur, vergileri toplar, gerektiği gibi sarf eder, cezaları infaz eder. Bu bağlamda tebliğ vasfına dayalı tasarrufların işlevi, devletin işleyişinde geçerli temel prensipleri belirlemek şeklinde ortaya çıkar.⁸⁷

İnsanların bir araya geldiği yerlerde bir nizam ihtiyacı ortaya çıkacağına ve bu düzenin kurallarını kuvvetli olan koyacağına göre,⁸⁸ Müslüman toplumların, sosyal organizasyonlarında kuvvetin kaynağından sarfi nazar etmeleri, onun emrettiği teşrî prensipleri görmezlikten gelmeleri mümkün değildir. Nitekim bu doğrultuda son asırlarda, İslam'ı siyasî otoritenin kaynağı olarak gören yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.⁸⁹

"Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz"⁹⁰ şeklindeki hadis, katı bir din-dünya ayrımına ve dinin dünya işlerine hiçbir şekilde müdahil olmadığına işaret etmez. Diğer nasları ve tarihî vâkıayı da gözeterek mesele ele alınır, dünya işlerinin de dinin genel prensiplerine bağlı olduğu esasî bütün açıklığıyla görülebilir.

Bu haliyle "dinî esaslara dayanmayan devlet"⁹¹ anlamında laik devlet anlayışının İslamî tasavvurda kendine yer bulması mümkün değildir. Buna rağmen Seyyid Bey (1925) ve Ali Abdurrazık hilâfetin dinî değil, dünyevî bir mesele olduğunu ileri sürmektedirler. Abdurrazık'a göre Hz. Peygamber bir rasuldür ve devlet kurma görevi yoktur.⁹² Ancak buna, İslam'da ruhbanlığın olmayışı ve zarûriyyâtın korunmasına yönelik kuralların bulunması ile cevap verilmektedir.⁹³ Câbirî, İslam'ı siyaset ve yönetim alanının dışına çekmeye çalışan yaklaşımlara karşı çıkmakta,

⁸⁶ Dönmez, "Muhammed", *DİA*, XXX, 443.

⁸⁷ Köse, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004, 251.

⁸⁸ Kamran İnan, *Devlet İdaresi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999, 13.

⁸⁹ Küçükcan, Talip, "Laiklik", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 63-64.

⁹⁰ Müslim, "Fezâil", 38.

⁹¹ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998, 162.

⁹² Ali Abdürrâzık, *el-İslâm ve usûlü'l-hukm*, Beyrut: Ammâra, 1972, 155-156.

⁹³ Reyyis, Muhammed Ziyaüddîn, *en-Nazarâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire: 1976, 157.

Muhammedî davetin Muhammedî devlete dönüştüğünü, İslam davetinin siyasî içeriği de yapısında barındırdığını, İslam'ın hem din hem de devlet olduğunu, ancak devlet işlerinin çoğunlukla Müslümanların içtihatlarına bırakıldığını, kurulu bir devlet olmasaydı, onun vefatından sonra yerine geçecek kişiyi belirlemek üzere sahabenin bir araya gelmesinin söz konusu olmayacağını vurgulamaktadır.⁹⁴ Ona göre Müslüman toplumlarda laiklik söylemlerinin makul ve meşrû bir dayanağı bulunmamaktadır.⁹⁵

Aynı hakikate işaret olmak üzere, yirminci asır araştırmacılarından Hodgson (1968), sahabenin, Hz. Peygamber'e ittiba emriyle, onun siyasî önderliğine tabî olmanın da kastedildiği düşüncesinde olduklarını vurgulamaktadır.⁹⁶ Nitekim Medine Vesikası, Rasûlüllah'ın siyasî önderliğinin ve devlet başkanı olarak kabul edildiğinin delilidir.⁹⁷ Hitti (1978) Hz. Peygamber'in şahsında nübüvvet, kazâ ve devlet başkanlığı fonksiyonlarını topladığını belirtmektedir.⁹⁸

Sonuç

En güzel örnek olarak nitelendirilen Hz. Peygamber, örnekliğinin gereği olarak Kur'an'da yer alan ilâhî buyrukları hayata aktarmış, İslam'ı ashaba öğretmiştir. Sahabe Kur'an'ın ittibâ emri gereğince her durumda kendisine itaat etmişler, içtihadı dayalı alanlarda kendi görüşlerini ortaya koysalar da neticede Rasûlüllah'ın kararı ne ise ona tabî olmuşlardır. Böylesine vazgeçilmez bir örnek olması sebebiyle Hz. Peygamber'in fiilleri sonraki asırlarda ulemâ tarafından, daha iyi anlaşılacak ve yaşanmak için tahlil ve tasnif edilmiştir.

Hz. Peygamber'in öncelikli vasfı, onun bir tebliğci/rasul olmasıdır. Ancak bunun yanında onun imâmet, fetva, kaza ve ordu komutanlığı gibi, hayatın farklı alanlarına yönelik tasarrufları bulunmaktadır. Onun devlet başkanlığı vasfı, bir kısım şarkiyatçıların aksi yöndeki iddialarına rağmen, inkâr edilemez düzeyde açıktır. Rasûlüllah, devlet başkanı olarak bazı tasarruflarda bulunmuş, toplumu "Allah kelamını yüceltme" prensibi ekseninde vahyin kontrolünde organize etmiştir.

⁹⁴ Câbirî, *el-Aklü's-siyâsi*, 57, 357.

⁹⁵ Câbirî, Muhammed Abid, *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma* (çev. Ali İhsan Pala-Mehmet Şirin Çıkar) Ankara: Kitabiyat, 2001, 102.

⁹⁶ Hodgson, Marshall, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı* (çev. İzzet Akyol, Senai Demirci, Ahmet Demirhan vd.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, I, 110.

⁹⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, 114.

⁹⁸ Hitti, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, I, 209.

Tasarrufların tasnifinde objektif ölçütler ortaya konulmadığı için, hangi tasarrufun imâmet vasfına dayalı, hangisinin tebliğci olması vasfından kaynaklığı konusu tartışılmış; Hz. Peygamber'in imâmet vasfına dayalı tasarrufu olarak zikredilebilecek uygulamalar birkaç maddeyi geçememiştir. Nitekim bir mezhebin imâmet tasarrufu olarak nitelendirdiği bir uygulama, başka bir mezhep tarafından tebliğ tasarrufu olarak zikredilmiştir.

Elbette Hz. Peygamber'in devlet başkanı olarak ortaya koyduğu birçok tasarrufu vardır. Ancak bunların sırf devlet başkanlığı tasarrufu olarak nitelendirilmesi, tartışma alanını teşkil etmekte; muhalif anlayışın temelinde, onun devlet başkanlığı tasarruflarının da özü itibarıyla tebliğ tasarrufu olduğu fikri bulunmaktadır. Bu anlayışa göre devlet başkanlığı, tebliğden ayrı bir nitelik değil, tebliğe bağlı, adeta tebliğin alt kümesi niteliğindedir.

Dolayısıyla imametle tebliği net bir biçimde birbirinden ayırmak mümkün olmayınca, bu varsayım üzerine bir fikir inşâ etmek ve imamet-tebliğ ayırımından din-devlet ayırımına ulaşmak mümkün olmaz.

O halde yapılması gereken, Hz. Peygamber'in tebliğci devlet başkanı olarak ortaya koyduğu tasarrufları mümkünse formu ile sonraki asırlara aktarmak; form olarak aktarmak mümkün değilse mana olarak aktarmaktır. Böyle olunca, devletin sünnetin formu ve manasıyla yapılandırılması söz konusu olacak, dinle devletin birbirinden ayrılması mümkün olmayacak, devletin Kur'an ve sünnetteki formlar ve manalarla yapılandırılması esası benimsenecektir.

Çünkü hayatın her alanını kuşatıcı olan İslam'ın, yönetim alanında yöneticilere takdir ve faaliyet alanı da bırakarak, temel ilkeler koymak suretiyle müntesiplerini aydınlatması, beklenen olağan bir durumdur.

Kaynakça

- Abdulganî Abdulhâlık, *Hücciyetü's-Sünne*, Mansure: yy, 1997.
Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed es-Şeybânî, *el-Müsned*, İstanbul, 1992.
Ahmed Yûsuf, "Tasarrufâtü'r-Rasûl bi'l-imâme ve sılatühâ bi't-tesrî'ül-İslâmî", *Havliyyâtü Dâri'l-ulûm*, Kahire.
Ali Abdürrâzık, *el-İslâm ve usûlü'l-hukm*, Beyrut: Ammâra, 1972.
Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.
Apaydın, Hacı Yunus, "Siyasal Hayat", *İlmihal II (İslam ve Toplum)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
Arûsî, Muhammed Abdülkadir, *Ef'âlü'r-Rasûl ve delâletuhâ 'ale'l-ahkâm*, Cidde, 1984.

- Aşkar, Muhammed Süleyman, *Ef'âlü'r-Rasûl ve delâletuhâ ale'l-ahkâmi's-şer'iyye*, Beyrut, 1996.
- Avvâ, Muhammed Selîm, *Fî usûli'n-nizâmi'l-cinâiyyi'l-İslâmî*, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983.
- Aydın, Mehmet Akif, "Anayasa", *DİA*, III, 153-154;
- Bardakoğlu, Ali, "Teorik Açıdan İslam ve Demokrasi: Yasama", *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu-1998* (haz. Ömer Turan), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Bardakoğlu, Ali, "İslam", *DİA*, XXIII, 21.
- Bedir, Murteza, *Sünnet: Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajı*, İstanbul: İsam, 2006.
- Beğavî, Muhyissünne Ebu Muhamed el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ, *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Biltâcî, Muhammed, *Menhecü Ömer fi't-teşrî': Dirâse müstev'abe li-fikhi Ömer ve tanzîmâtih*, Kahire: Dârü's-Selam, 2002.
- Câbirî, Muhammed Abid, *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma* (çev. Ali İhsan Pala-Mehmet Şirin Çıkar) Ankara: Kitabiyat, 2001.
- Câbirî, Muhammed Abid, *el-Aklü's-siyâsiyyü'l-Arabî*, Beyrut: el-Merkezü's-Sekafiyyi'l-Arabî, 2004.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1994.
- Devâlibî, Muhammed Ma'ruf, *el-Medhal ilâ 'ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut, yy., 1965.
- Dihlevî, Sâh Veliyyullah, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, Beyrut: İz Yayıncılık, 2001.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerinde Metodolojik Ayrılıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1981).
- Dönmez, İbrahim Kafi, "Muhammed", *DİA*, XXX.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Kitâbü'l-Emvâl*, Beyrut: Dâru'l-Hadâse, 1988.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim b. Habîb el-Ensârî, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire, 1396.
- Ebu Zehra, Muhammed, *el-Ukûbe: el-Cerime ve'l-'ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, ty.
- Ensârî, İbrâhim Hâmid, *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm*, Kahire: Matbaatu Dâri'l-Beyân, 1980.
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara: Diyanet Yayınları, 2000.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.

- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Hallâf, Abdülvehhab, *İlk Dönem İslâm Hukuku Yasama, Yargı ve Yürütme*, (es-Sülutâtü's-selâs fi'l-İslâm: et-Tesrî', el-kazâ, et-tenfiz, çev. Abdülhadi Timurtas), İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi* (çev. Salih Tuğ), Ankara: İrfan Yayınevi, 2003.
- Hitti, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hodgson, Marshall, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı* (çev. İzzet Akyol, Senai Demirci, Ahmet Demirhan vd.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Âşur, Muhammed Tahir, *Usûlü'n-Nizâmî'l-İçtimâî fi'l-İslâm*, Amman: Dâru'n-Nefâis, 2001.
- İbn Âşur, Muhammed Tahir, *Usûlün'n-nizâmî'l-ictimâî fi'l-İslâm*, Amman: 2001, 326.
- İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-azîm*, yy.: Dâru Tayyibe, 1999.
- Kal'a, Fuad Hasenî, *Makâsıdu tasarrufâti'r-Rasûl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006, 13.
- Kamran İnan, *Devlet İdaresi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Karadavî, Yusuf, *es-Sünne masdaran li'l-ma'rife ve'l-hadâra*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. İdris b. Abdirrahim, *el-Furûk*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. İdris b. Abdirrahim, *el-İhkâm fi temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm*, Beyrut: el-Matba'atu'l-İslamiyye, 1995.
- Karaman, Hayreddin, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Köse, Saffet, "Lukâta", *DİA*, XXVII, 224-225.
- Köse, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Küçükcan, Talip, "Laiklik", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 63-64.
- Makdisî, Ebü Sâme Şihâbüddîn Abdürrahman, *el-Muhakkak min 'ilmi'l-usûl fi mâ yete'allaku bi-ef'âli'r-rasûl*, Zerka: Dâru'l-Kütübi'l-Eseriyye, 1989.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 25.

- Özel, Ahmet, *H. Muhammed'in Önderliğinde Siyaset ve İş Hayatı*, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2007.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasan Ebü'l-'Usr Fahrülislam Ali b. Muhammed b. Hüseyin, *Kenzü'l-vusûl*, Beyrut, 1994.
- Reyyis, Muhammed Ziyaüddîn, *en-Nazarâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire, 1976.
- Sadr, M. Bâkır, *İktisâdunâ: Gâyetü'l-fikr fî usulî'l-fikh*, Beyrut: Dâru't-Ta'âruf, t.y.
- Siddiqui, Mohammad Yasin Mazhar, *Organisation of Government under the Prophet*, Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1987.
- Sürûs, Abdulkerim, *Maksimum ve Minimum Din* (çev. Yasin Demirkıran), Ankara, 2002.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, Mansûre: Dâru'l-Yakîn, 2001.
- Şâtibî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Girnatî, *el-Muvâfakât: İslâmî ilimler Metodolojisi* (çev. Mehmet Erdoğan), İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Şelebî, Muhammed Mustafa, *el-Fıkhu'l-İslâmî beyne'l-misâliyye ve'l-vâkı'ıyye*, Beyrut: ed-Dâru'l-Câmiyye, 1982.
- Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min 'ilmi'l-usûl*, Kahire: Dâru's-selâm, 1998.
- Şimşek, Murat, *İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Galib Ebu Cafer, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tilimsânî, Ebû Abdillâh es-Şerif Muhammed b. Ahmed b. Ali, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' ale'l-usûl*, Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2003.
- Watt, William Montgomery, *İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, (çev. Ulvi Murat Kılavuz), İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001.